

Impact Factor = 6.261

ISSN = 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

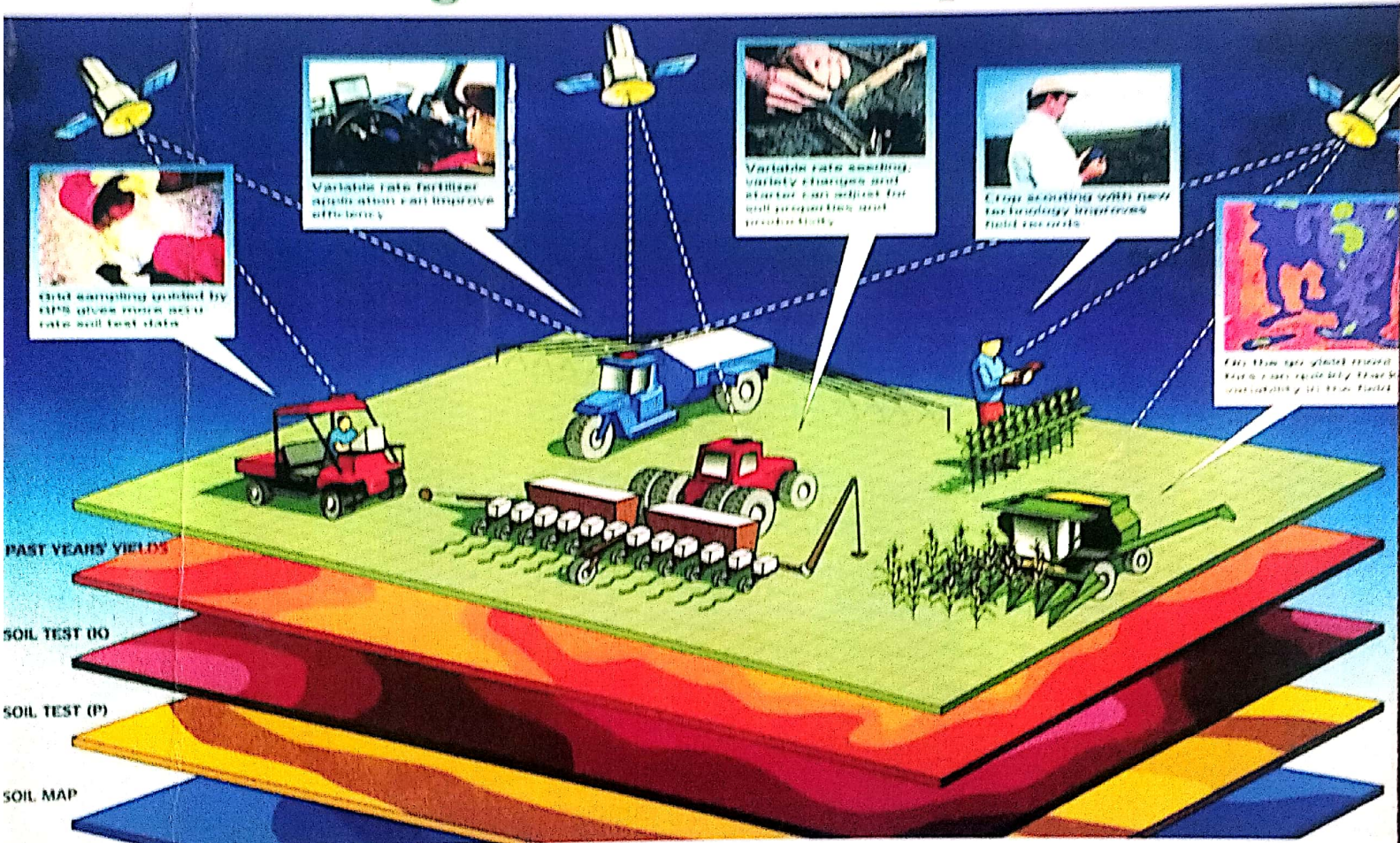
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019

SPECIAL ISSUE- 100

Application of GIS & Remote Sensing in Agriculture Development

Guest Editor :

Dr. Dilip Dhondge

Principal,
K.A.A.N.M. Sonawane College,
Satana, Tal. Baglan,
Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor :

Dr. N.N. Gholap

Prof. D.K. Ahire

Prof. R.D. Khurche

Prof. L. S. Suryawanshi

Prof. Y.B. Jadhav

Prof. U.M. Patole

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist. Nashik

(MS) India.

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

26	The Study of Gravity Potential Population for Kopergaon Tehsil in Ahmednagar District of Maharashtra State Sachin Sonawane, Rushikesh Batav & Tushar Labhade	155
27	A Study of Agricultural Land Use Pattern In Deola Tahsil of Dist. Nasik (M.S.) Rajendra Khurche	158
28	Travel and Tourism in India: Potentials, Opportunities and Challenges Rajendra Kanhu Doifode & Archana Rajendra Doifode	165
29	Geographical Study of Agriculture Land Use Pattern in Solapur District Mr. Zol Pradip Dhanaji	171
30	Development of Indian Economy Through Tourism Dr. Manisha Patil	177
31	Basic Problems in Indian Agriculture Mr. Basavaraj Patil	182
32	गव्हांकुराचे मानवी जीवनातील महत्त्व - एक चिकित्सक अभ्यास डॉ.ज्योतिराम मोरे व डॉ.सुनिल ठाकरे व प्रा.सुमाष शिंदे	184
33	बागलाण तालुक्यातील बदलत्या भूजल पातळीचा सूक्ष्म अभ्यास - नवी शेमळी गावातील भूजल पातळीचा अभ्यास प्रा.डी.के.आहिरे	187
34	बागलाण तालुक्यातील आरम नदीवरील 'फड'जलसिंचन पद्धतीचा अभ्यास डॉ.एन.एन.घोलप व प्रा.डी.के.आहिरे	191
35	साक्री तालुक्यातील आंबा कृषी व्यवसायातील भविष्याचे यश भौगोलिक दृष्टीकोणातून अभ्यास श्री.अजय नांदे, श्री.शिवाजी पाटील व प्रा.विजय भामरे	194
36	चाळीसगाव तालुक्यातील जलसिंचन प्रकल्पांचा पिक पद्धतीवर होणारा परिणाम प्रा.उमेश पाटोळे	198
37	नाशिक जिल्ह्यातील जलसिंचन प्रकल्पांचा अभ्यास प्रा.बाबाजी आहिरे	204
38	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका प्रा. यशवंत जाधव	208
39	भारतातील कृषी क्षेत्रातील बदलांचा अभ्यास डॉ. अनिल पवार	210
40	भारतातील शेती क्षेत्राच्या समस्यांचा आढावा डॉ.डी.एन.सोनवणे	213
41	महाराष्ट्र राज्यातील कृषी पिकरचनेच्या बदलांचे अध्ययन (विशेष संदर्भ:- कळवण तालुका कालावधी २०११ ते २०१५) प्रा. रघुनाथ आंबेकर	218
42	बागलाण तालुक्यातील पाणी व्यवस्थापन - एक दृष्टीक्षेप डॉ. यु.बी. पाथरे, प्रा. लक्ष्मण सूर्यवंशी	221
43	नाशिक जिल्ह्यातील बागलाण तालुक्यातील पर्यटन स्थळांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.उमेश पाटोळे	224

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वेपु शिवाय यातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांत झालेली मते ही त्या संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी संबंधित लेखकांची आहे.

भारतातील शेती क्षेत्राच्या समस्यांचा आढावा

डॉ.डी.एन.सोनवणे

कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय

निमगांव, ता.-मालेगाव, जि.-नाशिक

ई-मेल: sonawanedn7@gmail.com

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असून अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला असाधारण महत्त्व आहे. भारतात आजही जवळपास ६०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहे. शेतीक्षेत्र आजही अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी असल्याने शेतीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हटले जाते. भारतात स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकरण वाढले असले तरीही शेती क्षेत्राचा हिस्सा फार कमी झालेला नाही. एखाद्या वर्षी भारतात शेतीच्या पिकाचे नुकसान झाल्यास संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत असंतुलन निर्माण होते. भविष्यात आर्थिक विकासाची गती वाढून शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी होणार असले तरीही आर्थिक विकास हा शेतीवर अवलंबून असल्याने शेतीचे महत्त्व असणारच आहे. भारतात १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनेला सुरुवात झाली. एक-दोन पंचवार्षिक योजना सोडल्या तर भारतातील सर्व पंचवार्षिक योजनांमध्ये शेतीला महत्त्व दिलेले आहे. विकसित देशांचा विकास विचारात घेता त्या देशांनी सर्वात प्रथम आपल्या कृषी क्षेत्राचा विकास केला होता. व नंतर त्यांनी औद्योगिकीकरणाला सुरुवात केली. याचाच अर्थ भारताला विकसित व्हायचा असल्यास सर्वात प्रथम कृषी क्षेत्राचा विकास करणे गरजेचे आहे. परंतु २१ व्या शतकाला सुरुवात होऊन देखील भारतातील शेती क्षेत्राला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध द्वारे भारतातील शेती क्षेत्राच्या विकासाला असाधारण महत्त्व असताना सुद्धा शेती क्षेत्राला सद्यस्थितीत भेडसावणाऱ्या समस्यांचा आढावा मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

Key Words - भारतातील शेती क्षेत्राच्या समस्या

भारतातील शेती क्षेत्रापुढील समस्या

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राच्या विकासाला असाधारण महत्त्व आहे परंतु स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षानंतरही शेती क्षेत्राची अवस्था कुंठीत स्वरूपाची बनलेली आहे. विकसित देशांची तुलना करता भारतातील शेतीचे स्वरूप 'मागास' या सदरात मोडते. जागतिकीकरणाच्या युगात शेतीचे स्वरूप 'कुंठीत' व 'मागास' असणे शेती, शेतकरी व अर्थव्यवस्थेस मारक ठरणारे आहे. कारण भारतातील शेती क्षेत्रापुढे अनेक समस्यांचा 'विळखा' पडलेला आहे.

अल्प उत्पादकता -

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी शेतमालाचे दर हेक्टरी उत्पादन वाढणे व उत्पादन वाढविण्यासाठी उत्पादकता वाढविणे हा विवेकी पर्याय मानला जातो. भारतात हरितक्रांतीनंतर शेती क्षेत्रातील उत्पादकता वाढविण्यासाठी संकरित बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, जलसिंचन यासारख्या निविष्टांचा पुरवठा वाढवून प्रयत्न करण्यात आले. पण सर्वच पिकांची उत्पादकता जागतिक सरासरीपेक्षा लक्षणीय प्रमाणात कमी राहिल्याने भारतातील शेतकरी गरीब राहिलेला आहे. जसे तांदूळ उत्पादनात इजिप्तमध्ये दर हेक्टरी उत्पादकता ९.८ असून जागतिक सरासरी ६.४ तर भारतातील उत्पादकता २.९ इतकी अल्प आहे. गव्हाची

उत्पादकता इंग्लंडमध्ये ७.७ असून जागतिक सरासरी ७.३ तर भारतात २.३ आहे. कापूस उत्पादकता ११.१ असून जागतिक सरासरी ७.३ तर भारतात फक्त ४.८ इतकी अल्प आहे. म्हणजे हरित क्रांतीच्या माध्यमातून सर्वांत अधिक उत्पादकता असलेल्या तांदूळ व गहू च्या उत्पादनात सुद्धा आपल्या देशातील उत्पादकता अल्प आहे. म्हणून सद्य स्थितीत शेती क्षेत्रातील अल्प उत्पादकता ही एक प्रमुख समस्या बनलेली आहे.

अल्प धारण क्षेत्र -

शेती क्षेत्रात आधुनिक तंत्र व शेती सुधारणा घडून आणणेसाठी धारणक्षेत्राचे प्रमाण पोषणक्षम असणे गरजेचे आहे. परंतु भारताच्या शेती क्षेत्रात साधारणतः ७८% शेतकऱ्यांकडे २ हेक्टरपेक्षा कमी क्षेत्र असून यापैकी ५४% शेतकऱ्यांकडे केवळ १ हेक्टरपेक्षा कमी क्षेत्र आहे. त्यामुळे अल्प धारणशक्ती ही प्रमुख समस्या बनलेली असून यातील बहुतांश शेतकरी गरीब व साधन वंचित आहेत. परिणामी अशा अल्प धारण क्षेत्र असणाऱ्या जमिनीत गुंतवणूक व सुधारणा करता येत नाही.

अपुरा वित्तपुरवठा -

भारतातील शेतकऱ्यांना खते, बी-वियाणे, कीटकनाशके खरेदी, मजुरी देण्यासाठी व शेतीत कायमस्वरूपी सुधारणा करण्याच्या विविध कारणांसाठी कर्जाची आवश्यकता असते. शेतीसाठी संस्थात्मक व विंगर संस्थात्मक या दोन मार्गांनी कर्जपुरवठा होत असतो. बँक राष्ट्रीयीकरणानंतर संस्थात्मक कर्जपुरवठा वाढविण्यासाठी प्रयत्न करून जाचक असणाऱ्या विंगर संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्याचे उच्चाटन करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. परंतु २०१२ च्या NSSO च्या सर्वेनुसार भारतात शेतीसाठी होणाऱ्या एकूण कर्जपुरवठ्यात संस्थात्मक स्रोतांकडून ५९.८% कर्जपुरवठा केला जात होता. याचा अर्थ अजूनही ४०.२% शेतकऱ्यांपर्यंत संस्थात्मक स्रोत पोहचलेले नाही. म्हणून शेतकऱ्यांची आजही 'सावकारी पाश' असणाऱ्या कर्जातून मुक्ती झालेली नाही.

जलसिंचन सुविधांची कमतरता -

पाणी व पाणीपुरवठा साधने अर्थात जलसिंचन सुविधांची उपलब्धता ही शेतीक्षेत्राची आयुष्य रेषा ठरते. म्हणून शेतीसाठी शाश्वत पाणीपुरवठा साधनांची उपलब्धता आवश्यक असते. भारतात प्रामुख्याने विहीर,बोअरवेल, बंधारे, तलाव, धरणे व पाणलोट यासारख्या साधनांच्या साहाय्याने जलसिंचन केले जाते. परंतु जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार भारतात २०१३-२०१४ मध्ये एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी ४७.७% क्षेत्र हे जलसिंचनाखाली असून उर्वरित ५२.३% क्षेत्र हे निसर्गातील 'पावसावर जुगार' ठरलेले आहे. म्हणजे भारतातील निम्मे लागवडीखालील क्षेत्र हे कोरडवाहू स्वरूपाचे असणे ही प्रमुख समस्या आहे.

रासायनिक शेतीचे प्राबल्य -

भारताच्या शेती क्षेत्रात हरितक्रांतीनंतर रासायनिक खते शेतीक्षेत्रात सर्रास वापर केला जात आहे. जगभरातील देशांच्या शेती क्षेत्रात सेंद्रीय शेती पदार्थांचा वापर केला जात असताना आमच्या देशात शेतकरी व शासन अशा दोन्ही पातळीवर प्रचंड उदासीनता आहे. जगात अन्यत्र बंदी असलेली ६६ कीटकनाशके देशात वापरली जात आहेत. कृषी मंत्रालयाच्या पाहणीद्वारे १५.५% नमुन्यांमध्ये मान्यता नसलेले कीटकनाशकांचे अंश आढळले. अज्ञानापोटी गरज नसताना चुकीची रासायनिक क्षेत्रात भरमसाठपणे वापरली जात आहेत. त्यामुळे जमीन, पाणी, हवा प्रदूषित होऊन शेती विपारी झाली आहे. पंजाब राज्यातील भटिंडा, बटाला

परिसरात एकही विहिरीचे पाणी पिण्यालायक उरलेले नाही. कॅन्सरचे प्रमाण वाढून भटिंडा ते बिकानेर धावणार्या गाडीला जनतेने कॅन्सर ट्रेन हे नाव दिले आहे. महाराष्ट्रासह इतर राज्येही याच मार्गावर जात आहेत. वाढत्या आत्महत्या -

शेतकरी हा कुटुंबासह इतरांचाही पोषण करता असतो. शेतकऱ्यांनी शेतात पिकवलेल्या अन्नावरच सर्वांचे पोषण होते. असे असताना वाढत्या कर्जबाजारीपणा सततची नापिकी, शेतमाल किमतीतील अस्थिरता, निसर्गावरील अवलंबित्व, कोरडवाहू शेती, शासनाची उदासीनता यासारख्या कारणांचा परिणाम म्हणून भारतातील शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करित आहेत. नॅशनल क्राइम ब्युरोच्या रिपोर्टनुसार २०१० मध्ये १५९६४, २०११ मध्ये १४०२७, २०१२ मध्ये १३७५४, २०१३ मध्ये ११७१२, २०१४ मध्ये १२३६० आत्महत्या केल्या. २००५ नंतरच्या दहा वर्षांत १००००० शेतकऱ्यांमार्गे आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १.४ ते १.८ इतके आहे. ज्या राज्यांमध्ये हरित क्रांतीचा प्रभाव अधिक असून आधुनिक शेतीची कास धरली जाते. त्याच महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, पंजाब यांसारख्या राज्यांमध्येही शेतकरी आत्महत्या वाढलेल्या आहेत. एकट्या महाराष्ट्रात २००९ ते २०१६ या कालावधीत प्रतिवर्षी २३००० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेले आहेत.

माती व पाणी व्यवस्थापनाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष -

वनस्पती अर्थात पिकांच्या वाढीसाठी सुपीक माती, पुरेसे पाणी ही पहिली गरज असते. त्यामुळे पाणी व माती यांचे व्यवस्थापन प्राधान्यक्रमाने केले पाहिजे. शिवाय अन्न सुरक्षेमध्ये माती व पाणी व्यवस्थापन हा कळीचा मुद्दा बनलेला आहे. मातीचे स्वास्थ्य किंवा नैसर्गिक सुपिकता मापनाचे एक गमक म्हणजे मातीतील सेंद्रिय कर्वाचे प्रमाण. आपल्यासारख्या उष्णकटिबंधीय देशात हे प्रमाण किमान १% या पातळीवर पाहिजे. परंतु ती जवळपास ०.४ पर्यंत कमी झाले आहे. त्याचप्रमाणे पाण्याची उपलब्धता व त्याचा पिकांसाठी कार्यक्षम वापर यावर लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे. परंतु ऊस, गहू, तांदूळ यांसारखे पिकांसाठी पाण्याचा अतिरिक्त उपसा होण्याचे प्रमाण अधिक आहे. पाणी वापरासाठीचे ठिबक, तुषार सिंचन यासारख्या पद्धतींचा वापर अत्यंत मर्यादित स्वरूपाचा आहे.

शाश्वत शेतीकडे दुर्लक्ष -

भारताच्या शेती क्षेत्रात १९६०च्या दशकापासून शेती उत्पादन व उत्पादकता वाढवून उत्पन्न वाढविण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यात आला. त्याचा तात्कालिक लाभ झाल्यामुळे काही काळ उत्पादनात वाढ झाली. परंतु उत्पादन पातळीत दीर्घकाळ वाढ झालेली नाही. म्हणून शेतीतील वर्तमान पिढी बरोबरच भविष्यातील पुढील पिढीला सुद्धा शेती फायदेशीर झाली पाहिजे. यासाठी शेतमालाचे उत्पादन एका पर्याप्त पातळीवर स्थिर राहाणे, नफा कमाल होणे, मातीचे नैसर्गिक सुपिकता टिकून राहिली पाहिजे. परंतु भारताच्या शेतीत शेतकरी व शासन यांच्याकडून अपेक्षित लक्ष पुरविले जात नाही. फक्त वर्तमान पिढीचा विचार करून अल्पकालीन लाभ विचारात घेऊन शेती केली जात आहे. शेतीचे अतिरिक्त शोधण होत आहे. त्यामुळे भविष्यातील शेतीची स्थिती अत्यंत दयनीय होण्याकडे वाटचाल सुरू आहे.

जैविक विविधता नष्ट होण्याकडे वाटचाल -

भौगोलिक परिस्थितीशी जुळवून घेणे ही सजीवसृष्टीची नैसर्गिक प्रवृत्ती असते. त्यामुळेच एखाद्या प्रजातीचे विविध वाण निसर्गात निर्माण होऊन जैवविविधता निर्माण होते. नैसर्गिकरित्या सजीवांमध्ये अन्न साखळी निर्माण होऊन जीवसृष्टीचे भरण पोषण होते. परंतु भारतात हरित क्रांतीमध्ये जास्त उत्पादन देणाऱ्या केवळ निवडक वानांचाच प्रसार झाल्यामुळे पिकांची निसर्गनिर्मित अशी कितीतरी वाणी नष्ट झाली व काही नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे पिकांसाठीचे आवश्यक असणारी मित्र कीड नष्ट होऊन शत्रू किडीचे प्राबल्य वाढलेले आहे. रासायनिक खतांच्या अतिरिक्त वापरामुळे शेतीतील अन्न साखळी दिवसेंदिवस खंडित होत चालली आहे.

शासनाची उदासीनता -

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत केंद्रस्थानी असणाऱ्या शेती क्षेत्राकडे शासनाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन उदासीन स्वरूपाचा आहे. शासनाचे धोरणे शेतीपूरक नाहीत. डॉ. बुधाजीराव मुळीक यांच्या मते शासनाची धोरणे शेतीच्या व शेक्यांच्या विरोधी आहेत. देशात १९९५ ते २०१५ या कालावधीत दुष्काळ, अतिवृष्टी, गारपीट, अवकाळी पाऊस, पिकांवरील रोग, उत्पादन खर्च इतके उत्पादन न मिळणे, व्यापार्यांकडून पिळवणूक, यामुळे वर्षाला सरासरी १५००० पेक्षा अधिक शेतकरी आत्महत्या करतात. परंतु शेतकऱ्याला या दुष्टचक्रातून बाहेर काढण्यासाठी शासकीय यंत्रणेकडून कोणतेही ठोस पाऊले उचलली जात नाहीत. अमेरिका, जपान, फ्रान्स यासारख्या देशात हंगामा आधीच शेतमालाच्या किमती निश्चित होत असतात. त्यातून शासनाने धडा घेतला पाहिजे.

शेतमाल पणन व विक्री व्यवस्था -

भारतात मोठ्या प्रमाणात शेती उत्पादन घेतले जाते. परंतु शेतमाल विक्री व्यवस्थेसाठी योग्य बाजारपेठ उपलब्ध नाही. तसेच मध्यस्थांची मोठी फळी पणन व विक्री व्यवस्थेत आढळून येते. त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत शेती उत्पादन निर्यात करण्यासाठी शितगृहे, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचे अपूर्ण व्यवस्थापन इत्यादी अडचणी निर्माण होत असतात. शेतमाल हा नाशवंत स्वरूपाचा असल्यामुळे योग्य वेळेत तो ग्राहकांपर्यंत पोहोचवणे गरजेचे असते. अन्यथा त्यातून मोठ्या प्रमाणात नुकसान होत असते.

शेतीवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार -

वाढत जाणारी लोकसंख्या हा देशातील सर्वात मोठा प्रश्न असून भारतात आजही जवळजवळ एकूण लोकसंख्येच्या ५०% लोक शेती क्षेत्रावर आपला उदरनिर्वाह करीत आहेत. त्यामुळे छुप्या बेरोजगारी सारखे स्वरूप भारतीय अर्थव्यवस्थेत दिसून येते. परिणामी भारतात शेती उत्पादकतेत वाढ होत नाही त्यामुळे भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण देखील वाढत आहे. व कुटुंब विभाजन पद्धतीमुळे जमिनीचे तुकडीकरण होऊन शेतीचा आकार लहान होत आहे. परिणामी शेतीचा आकार यांत्रिकीकरण योग्य राहत नाही व त्यामुळे शेती विकासात समस्या निर्माण होतात.

शेती क्षेत्रातील पूरक व्यवसायातील अभाव -

भारतीय शेती ही हंगामी स्वरूपाची आहे. त्या दृष्टीने शेतीपूरक व दुय्यम व्यवसायाचा विकास होणे गरजेचे आहे. जसे शेळीपालन, दुग्ध व्यवसाय, कुकुटपालन, मत्स्यशेती यांचा विकास होणे गरजेचे आहे.

शेतकऱ्यांची उदासीनता व भांडवलाच्या अभावामुळे शेती क्षेत्र या वाजूने विकास साध्य करण्यास मागे राहत असल्याचे दिसून येते.

सारांश -

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. मोठ्या प्रमाणात शेती उत्पादनातून देशाचा विकास साध्य करता येणे शक्य आहे. भारतीय शेतीतील पारंपरिक रुढी, परंपरा तसेच आधुनिक सोयी सुविधांचा अयोग्य व अपुरा वापर तसेच शेतीसाठी अपुरे भांडवल पुरवठा, शेती व्यापारी करणातील उदासीनता, निसर्गावर आधारित शेतीचे स्वरूप इत्यादी अनेक कारणामुळे शेती क्षेत्र समस्यांच्या विळख्यात अडकलेले आहे. योग्य उपाय योजनांद्वारे त्यावर मात करणे शक्य आहे.

संदर्भसूची

1. रसाळ आर.- भारतीय अर्थव्यवस्था समस्या व भविष्य. सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे.
2. देसाई व भालेराव निर्मल - कृषी अर्थशास्त्र आणि भारतातील शेती व्यवसाय. निराली प्रकाशन, पुणे.
3. भिसे रामेश्वर - कृषी विकास विकासाचे अर्थशास्त्र आव्हाने व उपाय. प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.
4. <http://mr.m.Wikipedia.org>>wiki
5. www.saamana.com
6. <https://m.maharashtratimes.com>>article

